

Prof. dr MIRČETA ĐUROVIĆ, dopisni član SANU

SUPERKONCENTRACIJA KAPITALA U SAVREMENOM KAPITALIZMU

Koncentracija proizvodnje i centralizacija kapitala imanentni su kapitalističkom načinu proizvodnje i čine jednu od bitnih karakteristika njegovog ukupnog razvoja. Proces koncentracije, odnosno centralizacije kapitala sve više dolazi do izražaja sa razvojem i sazrijevanjem kapitalizma, pa je razumljivo što su ovi fenomeni na odgovarajući način i tretirani u ekonomskoj teoriji. Marks se sa puno pažnje bavio koncentracijom i centralizacijom kapitala, a Lenjin ih akcentira kao jednu od »najkarakterističnijih odlika« imperijalizma, pa ova problematika zaslužuje da se, veoma kratko, ukaže na njihov prilaz. Na taj način se ističe pojmovno određenje ovih fenomena, njihov značaj i uloga u savremenom kapitalizmu.

Proces koncentracije, pojednostavljeno, nije ništa drugo do naraštanje individualnog kapitala putem akumulacije. »Svaki individualni kapital« — kaže Marks — »veća je ili manja koncentracija sredstava za proizvodnju sa odgovarajućom komandom nad nekom većom ili manjom armijom radnika«.¹ Procesom akumulacije uvećava se masa bogatstva koja funkcioniše kao kapital, vrši se koncentracija u rukama individualnih kapitalista i stvara osnov za produkciju »velikih razmjera«. Pošto su individualni kapitali samo alikvotni dijelovi ukupnog društvenog kapitala, nagomilavanje kapitala na pojedinim tačkama istovremeno znači i uvećavanje cjelokupnog društvenog kapitala.

Osnov čitavog ovog procesa, ipak, ostaje odvojeni individualni kapital; društveni kapital se javlja kao zbir (rascjepkanih) brojnih individualnih kapitala. U procesu akumulacije ne povećava se samo postojeći individualni kapital već se širi i njegov broj pa to još više potencira atomiziranost društvenog kapitala i koliziju između društvenog karaktera proizvodnje i kapitalističkog (privatnog) prisva-

¹ K. Marks, Kapital I, Beograd 1947, 521.

janja. »Stoga« — kaže Marks — »ako se s jedne strane predstavlja kao rastuća koncentracija sredstava za proizvodnju i komande nad radom, s druge strane ispoljava se kao uzajamno odbijanje mnogih individualnih kapitala.«²

Inokosni individualni kapitali nijesu podobni za veća ulaganja, što sve više koligira sa razvojem modernih proizvodnih snaga, sa potrebom za krupnim kapitalističkim preduzećima, koja se formiraju na modernoj tehničko-tehnološkoj osnovi. Ograničenost individualnog kapitala morala je biti prevaziđena, što se postiže objedinjavanjem već akumuliranih kapitala. A to i jeste proces centralizacije kapitala. S koncentracijom kapitala, na taj način, istovremeno se odvija i proces centralizacije. Ova dva procesa teku jednovremeno, međusobno se prepliću i dopunjuju.

Međutim, iako se konačni efekat i jednog i drugog procesa ogleda u uvećavanju kapitala, pojmovno se moraju razlikovati. Dok koncentracija predstavlja proces uvećavanja kapitala putem dodajnih ulaganja, kroz centralizaciju se to ostvaruje tako što se veći broj (relativno) malih individualnih (već postojećih) kapitala pretvara u manji broj većih kapitala. Putem centralizacije, prema tome, samo se drugačije preraspodjeljuje već postojeći kapital; kapital se koncentriše u manje ruku. Prema tome, proces centralizacije nije limitiran akumulacijom i uvećavanjem društvenog bogatstva, kao što je slučaj sa procesom koncentracije.

Centralizacija je, u stvari, poseban oblik koncentracije (već postojećeg) kapitala. »To je koncentracija već formiranih kapitala, ukidanje njihove individualne samostalnosti, eksproprijacija jednog kapitaliste od strane drugog, pretvaranje mnogih manjih kapitala u mali broj krupnih. Ovaj proces razlikuje se od prvoga time što ima za pretpostavku samo drugačiju raspodjelu već postojećih i aktivnih kapitala, što dakle njegov zamah nije sputavan apsolutnim uvećavanjem društvenog bogatstva ili apsolutnim granicama akumulacije. Kapital se ovamo nadima u ogromne mase u jednoj ruci, jer se onamo gubi iz mnogih ruku. To je centralizacija u pravom smislu, za razliku od akumulacije i centralizacije.«³

Značaj i uloga procesa centralizacije i njegova »zasluga« za tehnološki proces najbolje ilustruju poznate Marksove riječi: »Svijet bi još bio bez željeznica da je morao čekati dok akumulacija ne osposobi nekoliko odvojenih kapitala za građenje neke željeznice. A, naprotiv, centralizacija je to postigla za tren oka putem akcionarskih društava. I dok tako pojačava i ubrzava učinke akumulacije, centralizacija u isto vrijeme vrši i ubrzava prevrat u tehničkom sastavu kapitala...«⁴

Usvajajući osnovno Marksovo shvatanje o koncentraciji i centralizaciji kapitala Lenjin dosta iscrpno analizira taj proces i domet

² Isto, 522.

³ Isto.

⁴ Isto, 524.

njegovog ispoljavanja u uslovima imperijalizma. Lenjin nastoji, prije svega, da pokaže da proces koncentracije i centralizacije vodi monopolu. »Ovdje je jasno« — zaključuje Lenjin — »da koncentracija na izvjesnom stupnju svog razvitka dovodi sama po sebi... direktno do monopola... To pretvaranje koncentracije u monopol predstavlja jednu od najvažnijih pojava — ako ne i najvažniju — u ekonomici najnovijeg kapitalizma.«⁵ Lenjin je rasvijetlio najbitnija obilježja koncentracije kapitala na savremenoj etapi i istovremeno ukazao na mogući trend njenog daljeg ispoljavanja. U tome je posebno značaj njegovog djela.

U ovom uvodnom dijelu, konačno, treba istaći da koncentracija i centralizacija u suštini predstavljaju istovremen proces. Na većem stepenu koncentrisanosti kapitala centralizacija je brža, a ova, opet, stvara uvećan osnov za akumulaciju, odnosno koncentraciju kapitala. U tom smislu i kažemo da se i jedno i drugo, u krajnjoj liniji, ispoljava kao jedinstven proces — uvećavanje i okrupnjavanje kapitala, koncentrisanje krupnih kapitala u manji broj ruku.

FAKTORI UTICAJA KOJI POTENCIRAJU KONCENTRACIJU KAPITALA U SAVREMENOJ ETAPI

Ne ulazeći više u razmatranje teorijskih shvatanja marksističke teorije o bližem određenju koncentracije i centralizacije kapitala, ukazaćemo na faktore uticaja koji su potencirali ovaj proces u savremenoj etapi razvoja i na modilitete forme u kojima se proces koncentracije proizvodnje i centralizacije kapitala ispoljava u novijem periodu.

Koncentracija je karakteristična za sve oblike kapitalističke društvene reprodukcije, ali u određenim periodima poprima skokovite zamahe i dostiže veoma velike razmjere. To se naročito izrazilo krajem prošlog i početkom ovog vijeka, u vrijeme krupnih naučno-tehničkih otkrića i značajnih promjena u strukturi kapitalističke privrede. Zbog toga nije teško utvrditi kauzalitet ovih pojava. Za formiranje novih proizvodnih preduzeća neophodan je bio krupni kapital, koji bi odgovarao zahtjevima nove tehničko-tehnološke osnove. Sa kvantitativnim narastanjem kapitala nastaju i značajne kvalitativne promjene, naročito u organskom sastavu kapitala, povezivanju višefazne proizvodnje itd.

Ova komponenta stalno je prisutna i ona permanentno djeluje kao podsticaj koncentracije kapitala. Daljim razvojem kapitalizma ona sve više dolazi do izražaja. Nagli razvoj nauke i tehnike u prvim decenijama XX vijeka i, naročito, naučno tehnička revolucija poslije drugog svjetskog rata dovode do dubokih strukturalnih promjena kapitalističke privrede, do promjena uslova privređivanja, pomjeranja granice optimalne veličine preduzeća, što je od svoje strane

⁵ V. I. Lenjin, Izabrana djela, tom X, Beograd 1960, 19.

dalo snažan podsticaj koncentraciji proizvodnje i centralizaciji kapitala. To se očitovalo u novim talasima koncentracije, posebno u doba velike ekonomske krize i poslije drugog svjetskog rata. Sadašnji talas koncentracije proizvodnje i centralizacije kapitala, prema mišljenju mnogih ekonomista, započeo je u SAD od završetka rata u Koreji, u Zapadnoj Evropi početkom 60-ih i u Japanu sredinom 60-ih godina.⁶ To je, u stvari, početak ere privrednih gigantata koji zahvataju glavninu sredstava, zapošljavaju desetine i stotine hiljada radnika, dominiraju proizvodnjom i prometom, te u svojoj neposrednoj ekspanziji potiskuju stare društvene strukture i prenebrejavaju nacionalne i političke granice. To je istovremeno i prodor novih oblika koncentracije proizvodnje, moći i uticaja krupnog kapitala.

Kao značajan faktor uticaja na proces okrupnjavanja kapitala u savremenom kapitalizmu javljaju se monopoli. Sami monopoli su, kako kaže Lenjin, neposredan rezultat koncentracije proizvodnje i centralizacije kapitala. Međutim, kada su već nastali i razvili se, monopoli postaju značajan faktor daljeg procesa centralizacije kapitala. Tako se može reći da se u doba imperijalizma proces centralizacije i proces monopolizacije ispoljava kao jedinstven proces i u svom konačnom vidu predstavlja dominaciju krupnih monopolističkih korporacija.

Ali, ipak, ne može se poistovjetiti krupno preduzeće sa monopolom, jer bi se došlo do apsurdnog zaključka da tehnički progres sam po sebi vodi monopolu. U stvari, monopol nastaje kao rezultat protivvrječnosti samog kapitalističkog načina proizvodnje i društveno-ekonomskih odnosa, koji uslovljavaju da se krupno preduzeće u kapitalističkom načinu proizvodnje javlja u formi monopola. U drugim, nekapitalističkim uslovima krupno preduzeće je rezultat optimalnih rješenja koja se zasnivaju na savremenim tehničko-tehnološkim dostignućima, a ne javljaju se u formi monopola.

Proces koncentracije, prirodno, umnogome je determinisan raspoloživim obimom akumulacije. Načelno uzevši obim akumulacije na savremenom stupnju razvoja kapitalizma znatno je uvećan, pa je to bilo podsticajno za proces koncentracije. Međutim, ono što je karakteristično za noviju fazu razvoja kapitalizma jeste činjenica što je novim metodama finansiranja investicija dat snažan impuls koncentraciji proizvodnje. Od velike krize 1929—1933. godine i naročito poslije drugog svjetskog rata sve više dolazi do izražaja tendencija samofinansiranja, tj. sve većeg odvajanja profita kompanija i korporacija za proširenu reprodukciju. Autofinansiranje je naročito karakteristično za krupne kompanije. Ovu pojavu ubjedljivo ilustruju podaci o strukturi ulaganja za osnovna sredstva kompanija u SAD i Velikoj Britaniji. U periodu od 1947—1957. industrijske korporacije SAD iz sopstvenih izvora obezbeđivale su 70% svojih

⁶ V. Milenković, o koncentraciji proizvodnje i kapitala u razvijenim kapitalističkim zemljama, Međunarodni problemi, br. 4 za 1969.

kapitalnih ulaganja, a u periodu od 1958—1963. godine 76%. Na istoj osnovi su engleske kompanije u istom periodu obezbijedile 75% svojih kapitalnih ulaganja.⁷ Krupne industrijske kompanije vrlo često samofinansiraju stoposto svojih investicionih zahvata, a nerijetko se javlja i višak akumulacije.

Na kraju, u novije vrijeme proces koncentracije proizvodnje i centralizacije kapitala umnogome je pospješen državnom intervencijom u privredi. Brojne su okolnosti koje posredstvom državne intervencije, neposredno ili posredno, favorizuju proces koncentracije proizvodnje i centralizacije kapitala. Uvaženi ekonomista Dž. K. Galbrajt nije slučajno zaključio da su privredni giganti »u znatnoj mjeri samo ispružena ruka države, a država je umnogom instrument industrijskog sistema«.⁸

Pod dejstvom ovih kardinalnih i brojnih drugih faktora odvijao se i odvija se koncentracija proizvodnje i centralizacija kapitala u pojedinim kapitalističkim zemljama. Zavisno od uslova i konkretnih okolnosti, pojedini faktori ili grupe faktora više ili manje utiču u pojedinim vremenskim intervalima i u pojedinim područjima. Pri tome se može povući (uslovno) vremenska razlika do velike krize 1929—1933. i poslije nje, a u teritorijalnom smislu modifikacije se u pogledu formi, intenziteta procesa i dostignutog stepena koncentrisanosti kapitala ispoljavaju između SAD, na jednoj, i zapadnoevropskih zemalja, na drugoj strani. No u pogledu suštine procesa i njegove krajnje konsekvence nema, niti može biti, suštinskih razlika.

PROMJENE U FORMI ISPOLJAVANJA PROCESA KONCENTRACIJE I CENTRALIZACIJE KAPITALA

Proizvodnja se koncentrisala i kapital centralizovao kroz raznovrsne forme povezivanja i objedinjavanja kapitala. Još je Marks ukazao na dva karakteristična vida centralizacije kapitala: prinudno pripajanje manjih kapitala krupnim i slobodno udruživanje kapitala.⁹ Prvi je vid rezultat konkurentske borbe, u kojoj sitni kapital ne može da izdrži utakmicu, i biva »progutan« od krupnog kapitala, a drugo je dobrovoljno udruživanje kapitala, čiji je tipičan oblik akcionarsko društvo, odnosno korporacijski sistem. Iako su krajnje konsekvence ovih oblika i dalje prisutne, proces koncentracije i centralizacije u savremenim uslovima afirmiše nova obilježja i modalitete, koji se umnogome razlikuju od klasičnih formi koncentracija.

⁷ U pojedinim industrijskim granama to je znatno više. Iz sopstvenih sredstava se finansiraju, u periodu od 1961—1964, u prerađivačkoj industriji SAD 99,3% godišnjih bruto-investicija, u Velikoj Britaniji 91%, u SR Njemačkoj 79,1% (UN, Etude sur la situation economique de l'Europe en 1965. New York 1966, II).

⁸ Nova industrijska država, Zagreb 1970, 283.

⁹ Kapital I, 523—524.

Promjene su karakteristične ne samo u pogledu dimenzije i intenziteta već i u pogledu širenja i prostiranja procesa koncentracije proizvodnje i centralizacije kapitala. U svom klasičnom vidu koncentracija se, prije svega, odvijala horizontalno, u granskim okvirima, i vertikalno, zavisno od tehnološkog procesa, na bazi čega su formirani krupni kombinati, na koje je još Lenjin ukazao kao na karakterističan oblik koncentracije kapitala.¹⁰ Danas, međutim, proces koncentracije dobija sve više obilježje diverzifikacije, prostiranja krupnog kapitala izvan matične aktivnosti i zahvatanja većeg broja različitih grana privrede. Na taj način krupni kapital penetrira u propulzivne grane, koje obezbjeđuju veću profitnu stopu. Vršiti se obezbjeđivanje od opadanja tražnje za određenim vrstama proizvoda, smanjuje rizik u konjunkturnim promjenama i uopšte »povećava sigurnost u odnosu na strukturne promjene i ciklična kolebanja«. (Kompanije bivše I. G. Farbenindustrie, i pored toga što obezbjeđuju najznačajniji dio produkcije hemijske industrije u SR Njemačkoj, raspolažu krupnim preduzećima u ekstraktivnoj industriji, metalurgiji i mašinskoj industriji; francuski »Sen Goben« djeluje u hemijskoj industriji, produkciji nafte, industriji stakla i papira itd.).

U tom smislu u novije vrijeme sve više se afirmišu dva oblika koncentracije: diverzifikacioni i konglomeratski.

Diverzifikaciona koncentracija podrazumijeva ekspanziju, prije svega posredstvom fuzije u grane i proizvodnju koje nemaju, tako reći, nikakve tehnološke veze sa matičnom djelatnošću odgovarajućih korporacija koje prostiru svoju djelatnost. Time krupne kompanije obezbjeđuju »širenje asortimana i nomenklature svoje proizvodnje«. Konglomeratska koncentracija, koja se od prve razlikuje prije svega po načinu nastajanja, nije, u stvari, ništa drugo do »specifičan vid diverzifikacione koncentracije« i, u krajnjoj liniji, ima istovjetan rezultat kao i prva.¹¹

Za savremeni proces koncentracije proizvodnje i centralizacije kapitala karakteristični su i drugi brojni oblici integracije i kooperacije, finansijsko i personalno povezivanje. I mnogobrojne druge, vidljive i nevidljive, niti u stvari nijesu, u stvari, ništa drugo do određeni način centralizacije kapitala, forme potčinjavanja krupnom kapitalu. Pri tome je karakteristično da se sadašnji proces koncentracije odvija u značajnim strukturalnim promjenama privrede, pod uticajem naučno-tehničke revolucije i sve izrazitijeg konfrontiranja

¹⁰ V. I. Lenjin, nav. djelo, 328.

¹¹ O istom detaljnije vidi: V. Milenković, cit. rad, Međunarodni problemi, br. 4 za 1969, 47 i dalje. O istom autor navodi sledeće podatke: »Prema navodu Federalne komisije za trgovinu SAD u 1967. godini težište koncentracije bilo je na 170 velikih korporacija. U 1968. godini 90% fuzija imalo je konglomeratski karakter. Prema ocjeni Ministarstva pravde, vrijednost fuzionisanih preduzeća u 1969. god. premašuje 18 milijardi dolara prema 12 milijardi dolara vrijednosti fuzionisanih firmi u 1966. godini.

privrede krupnih kapitalističkih zemalja, zbog čega ovaj proces prelazi okvire nacionalnih privreda poprimajući sve više internacionalni karakter.

Upravo ta okolnost, da savremeni proces koncentracije proizvodnje i centralizacije kapitala sve više dobija međunarodne dimenzije i da se prepliće sa izvozom kapitala, uslovljava nove odnose između krupnih, odnosno najkrupnijih korporacija u kapitalističkom svijetu. Tako se na savremenoj etapi razvoja, za razliku od ranije, kada se radilo, prije svega, o propadanju sitnog i srednjeg kapitala, javlja superkoncentracija kapitala u pravom smislu riječi. Uz to, u svemu tome prisutni su interes i uticaj države i ekonomske politike, što čini da ovaj proces nosi sa sobom nove karakteristike i u kvantitativnom i u kvalitativnom pogledu.

NIVO KONCENTRACIJE I CENTRALIZACIJE KAPITALA

Nivo koncentrisanosti kapitala moguće je posmatrati sa više aspekata. Ovom prilikom, međutim, pratićemo nivo te koncentrisanosti sa stanovišta veličine kapitala, odnosno prometa, distribucije radne snage, učešća nekoliko najkrupnijih kompanija u produkciji dotične grane, mjesta i uloge 500 najkrupnijih industrijskih kompanija u grani. Pri tome problem će biti praćen prije svega na primjeru SAD, gdje je superkoncentracija kapitala dostigla ogromne razmjere.

Osnovnu polugu procesa koncentracije i centralizacije kapitala u Sjedinjenim Američkim Državama čini takozvani korporacijski sistem, koji je najrasprostranjeniji oblik egzistencije kapitala u toj zemlji. Ovo se ogleda kako u pogledu narastanja broja ovih subjekata, tako i u povećanju njihovog kapitala, a na taj način i njihove uloge u privrednoj aktivnosti zemlje. U periodu od 1929—1964. broj nefinansijskih korporacija u SAD kretao se (u 000) ovako:

1929.	456,0
1944.	412,5
1954.	722,8
1964.	1 250,0

Očigledan porast broja korporacija, međutim, samo je jedna komponenta ovog procesa. No za naša posmatranja od posebnoj je značaja činjenica što korporacijski subjekti objedinjavaju najznačajniji dio produkcije i što u tome odlučujuću ulogu imaju krupne korporacije.

Analizirajući proces koncentracije i centralizacije kapitala Lenjin je za privredu Sjedinjenih Američkih Država 1909. godine smatrao krupnim preduzećem ono koje je ostvarilo produkciju u vrijed-

nosti preko milion dolara. Takvih je tada (1909) bilo nešto više od 3 000, a vrijednost njihove proizvodnje iznosila je 9 milijardi dolara, odnosno 43,8⁰% ukupne industrijske proizvodnje SAD u posmatranoj godini. U savremenim uslovima krupnim preduzećem smatra se ono koje raspolaže imovinom od 50 miliona, a u nekim klasifikacijama od 100 i više miliona dolara, što je rezultat ogromnog naraštavanja jedinačnih kapitala i ukupnog kapitala u SAD, naročito u periodu poslije drugog svjetskog rata. Proces koncentracije i centralizacije kapitala osnažio je prije svega ulogu krupnog kapitala. To ilustruju sljedeći sintetizovani pokazatelji. U SAD 1964. godine bilo je oko 1 250 nefinansijskih korporacija. Od toga svega 739 krupnih korporacija, sa imovinom u vrijednosti preko 100 miliona dolara, kontrolisalo je više od polovine (50,6⁰%) ukupne vrijednosti imovine svih nefinansijskih korporacija SAD. U pojedinim granama proces presudnog uticaja krupnog kapitala još potpunije je došao do izražaja. U industriji 393 korporacije (od ukupno 184 961) iste kategorije (preko 100 miliona dolara) kontrolisalo je 61,3⁰% vrijednosti imovine grane, a kod saobraćaja i veza, elektrike i gasa krupni kontrolišu čak 84,6⁰% ukupne vrijednosti imovine.¹²

Sličan proces koncentracije i povećavanja uticaja krupnog kapitala može se pratiti i u drugim industrijski razvijenim kapitalističkim zemljama.

O intenzitetu i dimenziji koncentracije u SR Njemačkoj može se suditi na osnovu globalnih podataka: da je u grupi od 2 328 akcionarskih društava 1968. godine 90 društava (3,9⁰% ukupnog broja) kontrolisalo 30,6 milijardi maraka, odnosno 59⁰% osnovnog kapitala svih akcionarskih društava. Među 67 416 društava sa ograničenim jemstvom, samo 508 društava (0,8⁰% ukupnog broja) kontrolisalo je 54,6⁰% osnovnog kapitala. Iste godine 300 najvećih preduzeća u SR Njemačkoj kontrolisalo je 56⁰% nominalnog kapitala 70 000 akcionarskih društava i društava sa ograničenim jemstvom. Na kraju i ovaj podatak: za SR Njemačku po šest krupnih preduzeća kontrolišu 70—95⁰% prometa u sljedećim industrijskim granama: čeliku, kalijevim solima, preradi duvana, margarina i biljnog ulja, zatim u granama automobila, aviona i drugih industrijskih motora.¹³

Za domet koncentracije u Japanu navodimo samo dva sumarna podatka. Od ukupno 464 529 industrijskih firmi, 100 najkrupnijih među njima kontrolisalo je 1963. godine 39⁰% uloženog kapitala u japanskoj industriji. Pet najvećih industrijskih koncerna učestvovalo je sa 90⁰% u prometu 45 grupa proizvoda i sa 60—90⁰% u prometu još 44 grupe proizvoda.¹⁴

¹² F. M. Scherer, *Industrial market structure*, University of Michigan, Chicago 1970.

¹³ Navedeno prema V. Milenkoviću, citirani rad u *Međunarodnim problemima*.

¹⁴ Isto.

Koncentracija kapitala u okviru akcionarskog, odnosno korporacijskog sistema, kao što se vidi, poprimila je ogromne dimenzije. Ali, nije stvar samo u kvantitativnim razmjerama ovog procesa već i u kvalitativnim obilježjima koja on nosi sa sobom. Široka disperzija vlasništva nad (akcijskim) kapitalom dovodi do transformacije i obezličavanja klasične privatno-kapitalističke svojine, dominantne u ranijim fazama razvoja kapitalizma. Posjedovanje akcija sterilizovalo je svojinski odnos na golo pravo ubiranja dohotka, tako da je najveći broj akcionara distanciran od stranog kapitala i odnosa u proizvodnji i gotovo nema nikakvog uticaja na njih, čime se dalje potencira podvojenost vlasništva i funkcije kapitala. Na određen način, to predstavlja negaciju privatno-kapitalističkog oblika svojine u okvirima samog kapitalističkog načina proizvodnje, što dalje zaoštrava osnovne protivurječnosti kapitalizma, protivurječnosti između društvenog karaktera proizvodnje i privatnog (kapitalističkog) prisvajanja.

Nivo centralizacije kapitala može se sagledati i kroz postepeno koncentrisanje radne snage, odnosno broja zaposlenih u pojedinim korporacijama i granama. Bez obzira na relativnost ovih parametara, naročito u uslovima kompleksne mehanizacije i automatizacije u nekim granama privrede, pokazuje se da krupni kapital angažuje najveći dio radne snage.

Lenjin je kao krupno preduzeće za njemačke uslove 1907. godine smatrao svaku kompaniju koja je upošljavala 50 i više radnika. U savremenim uslovima, posebno kad je riječ o američkoj privredi, za krupno preduzeće se obično smatra ono koje upošljava 1 000 i više radnika. Karakteristično je da je u SAD, uprkos rapidnom rastu organskog sastava kapitala, relativno brzo rastao broj krupnih kompanija i da je radna snaga sve više grupisana u njima. U stvari, koncentracija kapitala uopšte praćena je koncentracijom radne snage. O tome govori činjenica što je kategorija kompanija sa 1 000 i više zaposlenih angažovala sve veći broj radnika: 1914 — 18,2%, 1939 — 22,2% a 1949 — 39% ukupnog broja industrijskih radnika. Još ilustrativniji je podatak da svega 200 najkrupnijih industrijskih korporacija (1967) angažuje više od trećine (34%) ukupnog broja radne snage u oblasti industrije.

Reprezentativan je pokazatelj nivoa koncentracije kapitala učestće nekoliko najkrupnijih kompanija u produkciji dotične grane. Raznovrsni su i brojni podaci ove vrste, jer se ovaj fenomen intenzivno prati u Sjedinjenim Američkim Državama u periodu poslije drugog svjetskog rata. Zato ćemo navesti samo neke sumarne i posebno karakteristične podatke.

Najprije da istaknemo činjenicu da je koncentracija u savremenim uslovima osnažila dominaciju krupnog kapitala. Zato su relevantna sledeća dva podatka:

(1) Najkrupnijih 50, 100, odnosno 200 industrijskih korporacija počelo je svoje posjedovanje kapital-vrijednosti u oblasti industrije na sljedeći način:¹⁵

	(u procentima)		
	1947.	1958.	1967.
50 najkrupnijih kompanija	17	23	25
100 najkrupnijih kompanija	23	30	33
200 najkrupnijih kompanija	30	38	42

(2) Krupne kompanije sa kapital-vrijednošću većom od 100 miliona dolara, njih 529, kontrolisale su 1968. godine 73% ukupne kapital-vrijednosti i 77% čistog profita svih američkih industrijskih korporacija. U tome je najinteresantnije što su njih 78 najkrupnijih koje su posjedovale kapital-vrijednost od preko milion dolara kontrolisale 43% vrijednosti imovine i 49% čistog profita svih industrijskih korporacija u Sjedinjenim Američkim Državama.¹⁶ (O istom ubedljivo govore i priloženi grafički prilozi na kraju rada).

U istom smislu o stepenu koncentrisanosti kapitala u SAD ilustrativni su podaci o ulozi nekoliko najkrupnijih firmi u pojedinim granama. Pred nama je kompletan pregled o učešću 4, 8, 20, odnosno 50 najkrupnijih kompanija u pojedinim granama, odnosno grupacijama proizvoda industrije SAD u periodu od 1954—1967, iz kojeg se može vidjeti stepen koncentrisanosti u svakoj industrijskoj grupaciji.¹⁷

Egzemplarno navodimo samo sljedeće podatke: u 38 odabranih grupacija proizvoda industrije, čija je vrijednost imovine veća od 500 miliona dolara, 4 najkrupnije kompanije kontrolisale su 1966. god. preko 60% ukupne produkcije odnosno proizvodnje. Među njima se izdvajaju grupacije u kojima četiri najkrupnije kompanije imaju, tako reći, potpunu kontrolu. Četiri najkrupnije kompanije (1966) kontrolisale su proizvodnju lokomotiva 98%, ravnog stakla 96%, telefonskih aparata 94%, katodnih cijevi 89%, parnih mašina i turbina 87%, sintetičkog vlakna 85%, vještačkog platna 85%, cigareta 81%, pisanih mašina 79%, veš-mašina 79%, elektroopreme 72% itd.

DOMINACIJA GIGANATA

Iako navedeni podaci ubedljivo ilustruju nivo centralizacije kapitala u SAD, navešćemo još neke da bi se potpunije istakla takozvana zarubljena piramida američkog kapitala, sa nekoliko stotina gigantskih korporacija, koji imaju predominaciju u američkoj pri-

¹⁵ Statistical Abstract of the United States, 1972, 703.

¹⁶ Studies by the Staff of the Cabinet Committee on Price Stability, January 1969, 92.

¹⁷ Census of Manufactures 1967, Part 2, Febr. 1971.

vredi (i ne samo njoj). Uzećemo podatke za najkрупnije korporacije u industriji i neke odabrane privredne djelatnosti u Sjedinjenim Američkim Državama i industrijski najrazvijenijim zemljama.

Veoma su impresivni podaci o ulozi 500 najkрупnijih kompanija u industriji SAD. Ovih 500 korporacija postiglo je 1974. godine ogromnu realizaciju od 834 milijarde dolara, čisti profit od 43,6 milijardi a zapošljavale su preko 15 miliona radnika. A to je oko dvije trećine (66%) ukupnog prometa i preko 70% ukupnog neto-profita ove važne djelatnosti u SAD. Interesantno je da je proces koncentrisanja ekonomske moći u rukama najkрупnijeg kapitala naročito intenzivan u naše vrijeme. Posljednje dvije decenije, za koje se i daju ovi podaci, 500 najkрупnijih industrijskih korporacija ogromno je osnažilo svoju ekonomsku moć.¹⁸

	1955.	1965.	1974.
Promet (milijardi dolara)	161,0	298,0	833,9
Aktiva (milijardi dolara)	122,0	269,0	628,6
Čist profit (milijardi dol.)	11,2	20,1	43,6
Broj zaposlenih (u milionima)	8,6	11,3	15,3

Kao što se vidi, samo u dvadesetak godina uvećala se za nekoliko puta ekonomska moć 500 najkрупnijih industrijskih korporacija u Sjedinjenim Američkim Državama: promet više od pet puta, vrijednost imovine takođe preko pet puta, čisti profit blizu četiri puta, a broj zaposlenih za nešto manje od dva puta. To najbolje ilustruje kakvim se ritmom odvija proces koncentracije kapitala u američkoj industriji i kakve sve dimenzije dobija u današnje vrijeme. (To ilustruju i priloženi grafikoni na kraju rada).

Među ovim korporacijama u pogledu ekonomske moći postoji prilično velika razlika. Posljednja (pet stota) na rang-listi ostvarila je promet u vrijednosti od 286 miliona dolara, a prva — preko 42 milijarde. U tome posebno treba istaći da su prve 203 korporacije ostvarile promet preko milijardu dolara, prve 94 preko dvije milijarde, prvih 57 preko tri milijarde, prve 24 preko pet milijardi, prvih 11 preko 10 milijardi, a prve četiri čak preko 20 milijardi dolara. Na čelu je petrolejski gigant Exxon (bivši Standard Oil iz Nju Džersija) sa prometom od preko 42 milijarde dolara. Svega 10 vodećih korporacija imalo je promet preko 200 milijardi dolara, što čini više od četvrtine ukupnog prometa svih 500 industrijskih korporacija.¹⁹

¹⁸ Svi podaci uzeti su iz odgovarajućih godišta časopisa »Fortune«, koji od 1955. godine redovno objavljuje podatke o ovim korporacijama (obično u majskim, odnosno septembarskim brojevima).

¹⁹ Naročito su zanimljivi podaci o snaženju najkрупnijih korporacija posljednjih 20 godina, ali to ovdje nije moguće iznositi. Navodimo samo dva primjera. General Motors povećao je promet sa 12,4 milijarde dolara u 1955. na 31,5 u 1974. godini, vrijednost imovine sa 6,3 na 20,5, a čisti profit sa 1,2 na

Dobra ilustracija nivoa koncentracije i dominacije super krupnog kapitala pružaju bankarstvo i osiguranje u SAD. Pedeset najkrupnijih komercijalnih banaka kontrolisalo je 1973. god. kapital-vrijednost od 459 milijardi dolara. Od toga u rukama 10 vodećih banaka, u kojima je kapital-vrijednost veća od 15 milijardi dolara, nalazilo se više od polovine (blizu 260 milijardi) ukupne vrijednosti svih ovih 50 krupnih banaka. Impresionira činjenica što svaka od tri vodeće banke kontroliše (u tom periodu) kapital-vrijednost od preko 35 milijardi dolara, a prva na rang-listi (Bank America Corp. — San Francisko) — 49,4 milijarde.

Posebnu ulogu u procesu koncentracije kapitala imaju takozvana holding-društva, čiji je broj u SAD narastao sa 115 u 1955. na 880 u 1968. godini; vrijednost od njih kontrolisanog akcijskog kapitala u istom periodu povećala se sa 12 milijardi na preko 100 milijardi dolara (i pored zakonskih ograničenja za njihovu aktivnost).

Izrazit je stepen koncentrisanosti kapitala takođe zabilježen u domenu osiguranja za život. Pedeset najkrupnijih kompanija raspolagalo je iste godine (1973) imovinom u vrijednosti 204,8 milijarde dolara. U rukama pet vodećih nalazilo se više od 50% te vrijednosti (oko 108 milijardi dolara) što je takođe tipičan primer predominacije krupnog kapitala.

Na kraju treba istaći da je proces koncentracije u SAD veoma izražen, pored ostalog, i u domenu usluga i komunalnih djelatnosti. Pedeset najkrupnijih kompanija raspolaže kapital-vrijednošću od 181,2 milijarde dolara. Od toga samo jedna korporacija — American Telephone & Telegraph (New York) — posjeduje preko 67 milijardi dolara, odnosno više od jedne trećine (38%), što je svakako kuriozitet svoje vrste kako u pogledu ekonomske moći, tako i uloge u grani i privredi SAD u cjelini.

Sličan proces koncentracije i okrupnjavanja kapitala odvija se i u drugim industrijski razvijenim zemljama, posebno u Evropi i Japanu. Istina, u privredi tih zemalja nije koncentrisanost tako izrazita niti je izrastao veći broj mamutskih krupnih kapitala, kao u pojedinim granama i djelatnostima u SAD. Ali, relativno posmatrano, **krupni kapital** u tim zemljama ima približno isto značajnu ulogu kao i u Sjedinjenim Američkim Državama. Uz to, primijetno je naglašeno snaženje krupnog kapitala u neameričkim zemljama posljednjih dvadesetak godina i to kako narastanje relativno većeg broja krupnih kapitala, tako i porast krupnog kapitala u cjelini.

Činjenica što je 500 najkrupnijih privrednih subjekata iz Evrope ostvarilo 1974. god. promet u vrijednosti od 662 milijarde dolara najbolje ilustruje trend koncentracije i okrupnjavanja kapitala u

2,4 (1973). Petrolejski magnat Exxon (bivši Standard Oil) još je snažnije ekspandirao: promet je porastao, u istom periodu, sa 6,3 milijarde na 42 milijarde dolara, vrijednost imovine od 7,2 na 31,3 a čist profit sa 709 miliona na 3,1 milijarde dolara.

tom području. Prostorno posmatrano, najveći broj krupnih kompanija nalazi se u tri ekonomski vodeće evropske zemlje: u Velikoj Britaniji — 134, SR Njemačkoj — 118 i Francuskoj — 77. Ukupno 329, što znači da na sve ostale zemlje otpada svega 171 krupna kompanija. Najkrupnijih 25 kompanija, svaka ponaosob, ostvarilo je promet veći od 5 milijardi dolara a na vrhu rang-liste nalazi se anglo-holandski petrolejski gigant »Shell« sa ostvarenim prometom od preko 32 milijarde dolara. (Slijede ga British Petroleum, sa znatno manjim prometom od 18,3 milijarde dolara, i britanski »svaštar« Unilever, sa 13,7.²⁰

Pri tome treba imati na umu da je snažno okrupnjavanje kapitala i u Japanu, čije se kompanije sve više približavaju vrhu ljestvice. (U 10 najkrupnijih neameričkih kompanija 1972. godine tri su bile Japanske).

Visok stepen koncentrisanosti kapitala u kapitalističkim zemljama izvan Sjedinjenih Američkih Država dostignut je u oblasti bankarstva. I to, može se reći, potpunije nego u Sjedinjenim Američkim Državama, gdje je aktivnost banaka zakonski ograničena.

Najkrupnijih 50 komercijalnih banaka u industrijski razvijenim zemljama izvan SAD posjedovalo je 1972. kapital-vrijednost od 686,6 milijardi dolara. (Iste godine 50 vodećih komercijalnih banaka u SAD posjedovalo je kapital-vrijednost od svega 373,3 milijarde). Zapaža se i relativno velik broj banaka sa krupnim kapitalom: sa aktivom od preko 10 milijardi dolara bile su 34 komercijalne banke, dok ih je u SAD bilo svega 12. U prvih 10, čiji je kapital veći od 20 milijardi dolara, pet su japanske, dvije britanske, dvije francuske i jedna italijanska.²¹

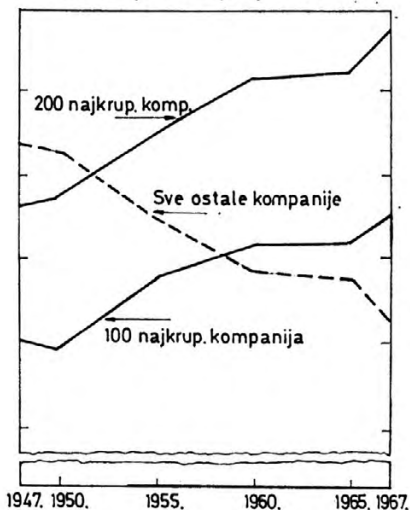
Navedeni podaci o krupnim kompanijama jasno ilustruju intenzitet i dimenziju procesa koncentracije u savremenom kapitalizmu. I ne samo to. Ovim se jasno uočava i konačna konsekvenca procesa koncentracije i centralizacije kapitala. Očituje se trend superkoncentracije, izrastanja i dominacije relativno malog broja gigantskih kompanija i korporacija, koji imaju presudan uticaj u odgovarajućim granama i sve više upliva na ukupne tokove privrede pojedinih zemalja. Internacionalizacija procesa koncentracije proizvodnje i centralizacije kapitala, koja se ogleda u sve intenzivnijem povezivanju krupnog kapitala u međunarodnim razmerama i sve značajnijoj ulozi džinovskih multinacionalnih kompanija u svetskoj privredi, označava na izvjestan način nova kvalitativna obilježja ovog procesa na savremenoj etapi. Ali, to je poseban problem koji ovdje nije moguće tretirati.

²⁰ Sve navodimo prema podacima iz časopisa Vision, koje je prenijela Politika (17. oktobra 1975).

²¹ Podaci uzeti iz časopisa Fortune, jul i septembar 1973.

NIVO KONCENTRACIJE U INDUSTRIJI SAD (VRIJEDNOST IMOVINE)

Procenat vrijednosti imovine
svih industrijskih kompanija

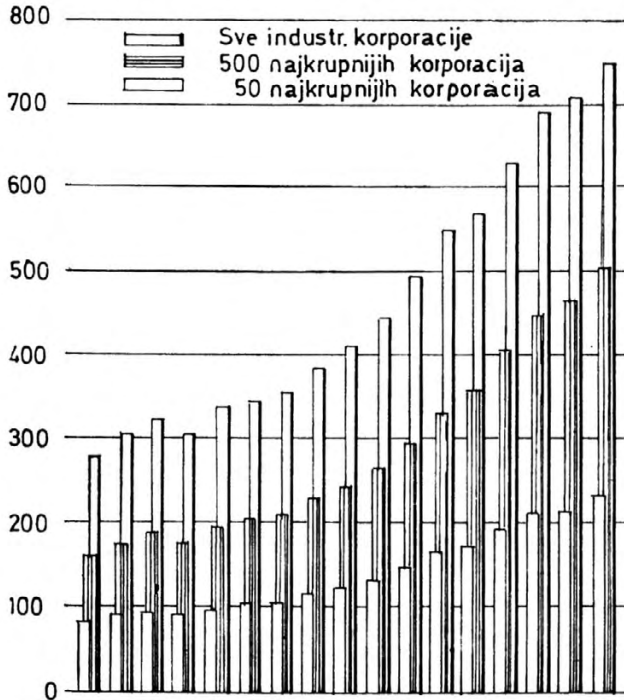
Izvor: Studies by the Staff of the Cabinet Committee on Price Stability, January 1969.

NIVO KONCENTRACIJE U INDUSTRIJI SAD 1968. GOD. (VRIJEDNOST IMOVINE I ČISTOG PROFITA)

veličina vrijed. imovine (miliona)	vrijed. imovine (u procentima)	čisti profit (u procentima)
\$ 1000 i više (78 kom.)	43%	49%
\$ 250 do 1000 (194 kom.)	21%	20%
\$ 100 do 250 (257 kom.)	9%	8%
\$ 50 do 100 (284 kom.)	5%	4%
\$ 25 do 50 (507 kom.)	4%	4%
\$ 10 do 25 (1.117 kom.)	4%	4%
ispod \$ 10 (185.000 kom.)	14%	12%

Izvor: Studies by the Staff of the Cabinet Committee on Price Stability, January 1969.

UČEŠĆE 500 NAJKRUPNIJIH KORPORACIJA U INDUSTRIJI SAD
1971. GOD. (UKUPNI GODIŠNJI PROMET U MRD. DOLARA)

Izvor: Fortune May 1972, 185.

Dr. MIRČETA DJUROVIĆ

ON THE SUPERCONCENTRATION OF CAPITAL UNDER
CONTEMPORARY CAPITALISM

Summary

The concentration of production and the centralization of capital are immanent in the capitalist mode of production as one of the distinguished features of its development. This is why these phenomena have been dealt with in a suitable manner in economic theory.

To put it in a simplified way, the process of concentration is nothing but the increase of individual capital by way of accumulation, while centralization implies the association of already accumulated capital; this is

only a different redistribution of already existing capital, the concentration of capital in the hands of fewer capitalists.

Concentration is typical of all forms of the capitalistic social reproduction. However, during certain periods it assumed extraordinarily large dimensions. So it was particularly remarkable at the end of the nineteenth and at the beginning of the twentieth century, at the time of significant scientific and technical achievements, during the Great Crisis from 1929 until 1933 and in the period following World War II.

A few circumstances fostered the process of concentration. These are the following: the development of science and techniques, important structural changes in the capitalistic economy and the influence of monopolies so that we are safe in saying that the process of concentration and monopolization became manifest as a uniform process, representing in the last instance the domination of big monopolistic companies. The process of concentration got an impetus from the system of self-financing and from different measures of the government interference, particularly in the post-war period.

The process of concentration has different characteristics under present-day conditions, which differ appreciably from former (classical) forms of concentration. Changes refer not only to dimensions and the intensity, but also to the way in which the process of concentration spreads. In its classical form concentration spread horizontally, in the frames of industries, and vertically — in dependence of the technological process. Concentration is characterized by diversification to-day, the expansion of big companies outside their main field of activity into different branches of the economy. So two forms have become common to-day: concentration based on diversification and concentration of the conglomerate type. They differ in their origin, but not in their essence.

The present stage is characterized by numerous and different forms of concentration. Concentration takes place under the influence of the revolution in science and techniques. It calls for new relations among big companies and exceeds the boundaries of the national economies, assuming gradually an international character. This is why we talk about the superconcentration of capital at the present stage of capitalism.

The level of concentration can be observed by means of different parameters. We may conclude that the process of concentration results in the domination of the big capital in various branches of the economy. An illustrative indicator is the fact that some of the biggest firms play the decisive role in various industries (the four biggest companies controlled over 60% of the total production in 38 selected groups of products of the American industry in 1966).

The process of concentration results finally in the development and dominant position of giant companies. Data referring to the largest 500 industrial corporations in the USA are the best evidence.

There is no doubt that the trend towards superconcentration is going on at the present stage of development. It implies that a few giant corpo-

rations exert a growing influence on the overall flows of the economy in various countries. It is not by chance that people ask: will the world economy be under the control of 50, 100 or 300 economic giants in a few decades?

МИРЧЕТА ДЖУРОВИЧ

СВЕРХКОНЦЕНТРАЦИЯ КАПИТАЛА ПРИ СОВРЕМЕННОМ КАПИТАЛИЗМЕ

Резюме

Концентрация производства и централизация капитала свойственны капиталистическому способу производства и являются одной из существенных характерных особенностей его совокупного развития, что и рассматривается соответствующим образом в экономической теории.

Волеу упрощенно сказано, процесс концентрации есть ничто иное как рост индивидуального капитала посредством накопления, а централизация — объединение уже накопленного капитала; это лишь несколько иное распределение уже существующего капитала, т. е. концентрация капитала в руках меньшего числа собственников.

И хотя концентрация капитала характерна для всех видов капиталистического общественного воспроизводства в ходе отдельных периодов она достигает огромных масштабов. Это особенно ярко выразилось в конце прошлого и в начале этого века, в ходе крупных научно-технических достижений, затем в период великого кризиса 1929—1933 гг. и в период после второй мировой войны.

Некоторые обстоятельства потенцировали и во многом поощряли процесс концентрации на современном этапе. Это были в первую очередь: развитие науки и техники, и в связи с этим наступившие важные структурные перемены в капиталистическом хозяйстве, затем влияние монополий так что можно сказать что процесс концентрации и процесс монополизации проявляются как единый процесс и в своем конечном виде являются господством крупных монополистических компаний. Особо сильным поощрителем для процесса концентрации послужила система самофинансирования и различные меры государственной интервенции, в частности в послевоенном периоде.

Процесс концентрации в современных условиях утверждает новые признаки и модели, которые в значительной мере отличаются от прежних (классических) форм концентрации. Перемены характеризуются не только с точки зрения масштабов и интенсивности, но и с точки зрения распространения процесса концентрации. В своем классическом виде концентрация, в первую очередь, идет горизонтально, в отраслевых границах и вертикально — зависимо от технологического процесса, на базе которого создаются крупные комбинаты. Однако, в настоящее время процесс кон-

центрации все больше характеризуется диверсификацией, распространением крупных компаний за рамки своей основной активности, в различных областях хозяйства. В этом отношении в позднейшее время появляются и утверждаются два вида: диверсификационная и конгломератская центрации, которые в основном отличаются по способу возникновения, а не по сути в конечном итоге.

Современный этап характеризуется многочисленными формами и разнообразными видами центрации. При чем интересно, что концентрация развивается под влиянием научно-технической революции, что процесс обуславливает новые отношения между крупными компаниями, выходит из границ национальных хозяйств и принимает все более интернациональный характер. Поэтому мы и говорим о сверхконцентрации капитала на современном этапе капитализма.

Уровень центрации невозможно наблюдать посредством различных параметров. По данным можно лишь констатировать, что процесс центрации в результате дает господство крупного капитала в отдельных отраслях хозяйства. Иллюстрацией может послужить то, что несколько крупных фирм играют решающую роль в отдельных отраслях хозяйства (среди 38 выбранных группировок промышленных товаров в США четыре крупнейшие компании в 1966 году контролировали 60% совокупного производства).

Конечным итогом центрации является создание и господство гигантских компаний. Данные о 500-ых крупнейших промышленных корпорациях в США являются лучшим подтверждением вышесказанного.

Несомненно, что на современном этапе прочно подтвердило себя движение сверхконцентрации, господство относительно малого числа гигантских компаний, имеющих решающее значение и влияние в соответствующих отраслях хозяйства и все больше влияния на общие движения в хозяйстве отдельных стран. Недаром возникает вопрос: не будет ли через несколько десятилетий мировым хозяйством господствовать 50, 100 или 300 промышленных гигантов.